

ҰСТАЗ бен

*2005 жылдың желтоқсан айынан
бастап шығарыла бастады.
Айына 1 рет жарыққа шығады.*

Қараша-желтоқсан
№ 9-10 2006

ШӘКІРТ

Бастауыш мектепке арналған ғылыми-әдістемелік, педагогикалық басылым

Девиантты балалармен жұмыс

«Қиын бала» атанып, отбасында да, мектепте де қиындық тудырып жүрген балалар туралы айтылып та, жазылып та жүр. Әйтсе де бұл мәселе әлі шешімін тапқан жоқ. Адам өмірге келген сәттен бастап, үлкен әлеуметтік ортаға тап болады. Оның осы ортада өзін нық, еркін сезінуі үшін көптеген факторлар қажет. Қазіргі көпмәдениетті қоғамда балаға сырттан әсер етуші жағдайлар оның жаңа қалыптасып келе жатқан тұлғасына әсерін тигізеді. С.Т.Холлдың пікіріне сүйенсек, «бала толыққанды дамуы үшін», өз халқының сезімдерімен көзқарастарын басынан өткеруі қажет. Бұны келтіріп отырған себебіміз, баланың «қиын бала» атануына өз халқына тән мәдениетпен, салт-дәстүрмен тәрбиеленбеуі де, ғылыми тілмен айтқанда, этнопсихологиялық ерекшеліктердің ескерілмеуі де өз әсерін тигізуде.

(«Девиантная поведения» Москва «Просвещение» 1973 г. И.А.Невский.)

Практик психологтың девиантты балалармен мінез-құлқын қалыптастырудағы қызметі

2.1. Бейімделген және ауыспалы мінез-құлық.

Мінез-құлық негізінен істеліп жатқан іс-әрекеттің үстінде көрінуі мүмкін. Егер жақсы нәтиже болса ол бейімделген қасиет. Мінез-құлық сәйкес болған жағдайда бұл жүзеге асады. Мінез-құлық механизмдері көптеген сатылы кезеңдерде жүзеге асырушы процес. Солардың ішіндегі негізгісі:

1. Белгілі ортадағы көрініс бет-бейнесі.
2. Әртүрлі механизмдегі адамның көрінісі.
3. Эмоциялық механизмдерді басқару.

Бұл аталып өткен механизмдердегі негізгі функция сөз және ойлау қабілеті болып табылады. Мінез-құлық механизм сатылары бойынша заттың көрініс табуы, яғни қабылдау және түйсіну.

Қимыл механизмі, іс-әрекет әдіс, айла, программалар және стратегиялар бойынша көрініс табады. Эмоциялық механизмдерге уайым-қайғы және әртүрлі қиын құбылыстар жатады. Әртүрлі қиын құбылыстар (психологиялық және басқа аурулар) қоршаған ортамен дұрыс қарым-қатынаста болуға және организмнің функциясының жақсы дамуына адамның қоршаған ортамен қарым-қатынасы мінез-құлқы арқылы кері әсер тигізуі көрініс табады.

Мінез-құлық әртүрлі сатыда дамып отырады. Биохимиялық, физиологиялық, психикалық және әлеуметтік ортада. Оның ішінде психикалық даму сатысы негізінде 3 бөлінеді.

1. Психо физиологиялық.
2. Психологиялық.
3. Әлеуметтік психологиялық.

Бейімделуші мінез-құлық деп — толық мәнде өздігінен реттеп отыратын процесс жүйесі және тума қасиет физиологиялық және психологиялық жолмен беріледі. Бұндай құбылыстың жүруі қоршаған ортамен тікелей субъекті жағдайына байланысты болады.

Бұл процестер — детерминді нәрсе (зат) және адам жағдайының даралық, өзіндік, айрықша қайраткерлігі жатыр. Мінез-құлқы басқаларға қарағанда айрықшалық немесе жеке оймен бағдар (нұсқау) беру арқылы жеткен жетістігі тиімді және де негізгі экономикалық, жүйелік, ойланып іске асыру да мінез-құлқы басқаның ойына қарсы қорытынды шығаруы мүмкін.

Бейімделіп қалаған баланың құрылымдық кестесі.

Мінез-құлқының деңгейі	I	II	III	IV
Функционалдық жүйесінің түрі.	Физиологиялық	Психологиялық физиологиялық	Психологиялық	Социалды жүйеге көзқарас
Шартты факторлар жүйесі	Физиологиялық	Психологиялық физиологиялық	Психологиялық	Социалды жүйеге көзқарас
Жеткізіп отырған жұмыстың нәтижесі.	Қамсыздандыру гемостазалық жұмысының айрықша организмдік жүйесі.	Детекциялық және қалыптасқан сипаты және құрамы X-Қ деңгейі.	Функционалдық психикалық және толық ғылымға көзқарасы.	Функционалдық жүйенің социалдық қарым-қатынасы.
Мінез-құлқының келісім білімге заң бұзушылыққа қарама-қайшылығы.	Пато физиологиялық	Нейро психологиялық патологиялық	Пато физиологиялық	Социалды мінез-құлқының ғылымнан ауытқуы.

Бейімделген мінез-құлқының жоғарыда көрсетілген тұжырымдама бойынша ұйғарылған психологиялық анализінің арнаулы принциптерге бөлінуі.

1 принцип.

Мінез-құлқының бейімделген ұйым деңгейіне келісімінің әртүрлі және әрбір дәрежеге өзінің мінез құлқымен алаңдауы.

2 принцип.

Мінез-құлқының жартылай функционалды құрылымының келісімдегі әрбір дәрежеге нақтылы (іс жүзінде) жұмыс істеуінің эмоционалды зерттеуі және шағылысуы.

3 принцип.

Мінез-құлқының қалыптасқан құрылым тиімділігі есеп-қисаптың адам мүмкіншілігіне нәтижелі тиімді жетуі әбден мүмкін.

Негізгі принциптері келісім түрлерінің айрықша қалыптасуы әрбір жұмыс үстінде түрлі функционалды құрылыммен жалғасып жатады және түрлі ұқсастық факторлармен заң бұзушылық функционалды құрылымына мінез-құлқының психологиялық синдромды анализге әшкерелеу ашықтан-ашық заң бұзушылыққа әкеп соғады. Мінез-құлқыққа зиянды әрекеттер әсер етеді.

Мінез-құлқының ауыспалылығы.

Мінез-құлқының жақсаруы қатысып отырған, қоршаған ортада өз дәрежесінде болса жақсаруы әбден мүмкін. И.С.Конның зерттеп анықтауы бойынша девиантты балалардың мінез-құлқы әрбір ісін қадағалап жалпы қарым-қатынас қиындауынан бас тартуы немесе өз дәрежесінен күдіктенуі, өз деңгейінің психологиясы, құқығы мәдениеті және моральдарының қалыптасуының мінез-құлқына кері әсері тұжырымды әрбір жамандықтың қорытындысы заң бұзушылыққа әкеп соғады және қалыптасып қалады.

Девиантты балалардың мінез-құлқы II үлкен дәрежеге бөлінеді.

I. Бұл мінез-құлқықтағылар өз дәрежесінен асқан психологиялық денсаулықтан нақты анық немесе жасырын психопатологиялық деңгейде.

II. Бұл мінез-құлқықтағылар антисоциалды мәдениетті бұзушылыққа бейім. Егер мұндайлар жалғасын тапса істердің дұрыс қойылмағаны және оларды құқық бұзушылар деп атайды. Ал егерде шын дәлелдесе құқық бұзу — қылмыс болып табылады. Егер де өз бетінше өз дәрежесіне қайшы заңды бұзса онда бойында қылмыстық мінез-құлқы қалыптасады. С.А.Беличеваның айтуы бойынша әлеуметтік ауытқуы, сұрыпталуы мінез-құлқының келесі бейнесінде.

Әлеуметтік ауытқу, дүниеқорлық бағдар.

Материалдық жағдайына байланысты заң бұзушылық, қылмыс әрекеттерге баруы өз атындағы дүниенің, ақшаның болмауы (ұрлық, қылмыстық) т.б.

Басқыншылық (өктемдік) бағдар.

Жұмыс істеу, жеке басқа қарама-қайшылық (бұзақылық, жәбірлеу, төбелес, кісі өлімі, зорлау).

Әлеуметі төменгі типтері

Жақсы өмірден кету себебі — азаматтық міндеттен шеттеу, жеке басының әлеуметтік жұмысының құлдырауы, (оқудан, кедейшіліктен, алкогольден, нашақорлықтан).

Мұндай жағдайда мінез-құлқының әлеуметтік жағдайдан бөлініп және кідіріп, толық әртүрлі бағдарламалардан бас тартуы. Заң бұзушылық, моральдық және ынамсыз қарама-қайшылық жағдайы туындайды.

Балалардағы және жасөспірімдердегі мінез-құлқықтардың жартылай ауытқуы

Түсініспеушілік оған айрықша қарау, тек көңіл аудару емес, тағы да тәрбиеші де үлкен роль атқарады (ата-аналар, мұғалімдер, қоғам). Бұл айрықша мінез-құлқыққа куәгер болып қана қоймайды, жамандықтан бас тартуға, өзіне талап қойып тапсырма, жұмыс жоспары, заң бұзушылықтан, әлеуметтік, құқықтық жағдай, заң талаптарын, өзіне қарсы келген ауыртпашылық қоғамға мінез-құлқының қалыптасуына жеке, ұжымдағы адамдар, қарым-қатынас арқылы дұрыстанады.

Жеке істерде талаптары тек қарым-қатынасының айрықша өзіне бірбеткейліктен жасырынуынан көмектеседі және тырысады.

Қараушы баланың әрбір ісіне мінез-құлқына талап қойып мінез-құлқына толық бағыт-бағдар беріп, механизмдік процеске айрықша көзқарас білдіріп, балаға ілтипат білдіру жатады. Немесе түсінігі ауып, бұрынғы ісіне, мінез-құлқына біз нұқсан келтіреміз, баланың ертеңіне терең үңілмей жасөспірім кезінде бұзылуына әбден септігімізді тигіземіз, (Невский И.А. 1993ж.).

Мінез-құлқын тексеруде айрықша куәгер болып, бірбеткейлік болуы мүмкін, біз оны еске түсіріп бір сол бұрынғы мінез-құлқына куәгер болып түрлі процестерде психикалық зиян туады.

Осы үшін квалификациялық кітапшасы бар психолог және бұрынғы мінез-құлқына бар жағдайын жасап үйретуіміз т.б. анықтауға болады және осыдан барып қорытынды шығарады қалыптасу формасына байланысты бір тәуліктік жұмысының нәтижесі жақсы етіп әртүрге бөліп қарауға болады.

2.2. Себепті және факторлы девиантты балаларға және жасөспірімдерге мінез-құлқы жағынан көмек

Төмендегі себептерге байланысты балалар мен жасөспірімдердің мінез-құлқы жағдайының ауытқуы

а) Әлеуметтік педагогикалық ауытқу. Егерде бала немесе жасөспірім дұрыс емес жолдағы тәрбиені көрсетіп дұрыс емес мінез-құлқы қалыптасады.

б) Іштей психологиялық жағдайдың ауытқуы. Кіші климат, яғни жанұялық қарым-қатынастың құрылымдық деңгейінің дұрыс еместігінен болады. Замандастарына, ұжымға, қоршаған ортаға дұрыс емес (дәрекі) және физиологиялық ауру, мінез-құлқының басқа себептеріне әсер етеді. Жүйкеге зияны келеді.

г) Жағдайдың өз бетінше пайда болмауы.

Әртүрлі сыртқы және ішкі белсенділіктің пайда болуы: керексіз іспен айналысқанда қайраткерлік қалыс қалып керекті және мағыналық жоспардың жеке өмірлікке ұласуы.

д) Қараусыз қалу. Айналасындағылардың теріс көзқарасы. Өзінен кейінгілермен жеткіншектерде бұл айрықша. Жеке бастың керекті және керексіздік бұл психологиялық бейімделуге жатады.

Кейде бала өтірік айтып немесе қажет болған жағдайда бәрі осылай мінез-құлқына зиянын тигізеді. Оның мінез-құлқына бірнеше бағыт-бағдар арқылы көмектесіп мойынсұнатын ұжымға, қоршаған ортаға байланысты. Кейде өрескел педагогикалық қателіктер жіберіп, арты жақсылыққа апармайды.

Ал кейде керісінше, жеңіл әрі лайықты қандайда болмасын сылтау етіп мінез-құлқына оқушыларға класқа беріледі, құрамды деңгейі әлеуметтік бейнеге еліктейді. Осыдан барып мұғалім тек көріп қана қоймайды, мәдениетінің төмендеуі жамандыққа баруын, тапқырлығымен басқаларға қарсы тұруы керек.

Балаларда және жасөспірімдерде мінез-құлқының пайда болуына мінез-құлқының нәтижесі жақсы емес болғанда өмір жағдайына байланысты бірбеткейлік немесе қыңырлық құрылымды түрде пайда болады. Бұрын болған істерінің нәтижесінде мінез-құлқы ылғи жаманға тірелуі мүмкін. Мысалдар арқылы агрессияның кетуі пайда бола бастағанда олар әрқашан психологиялық ситуация жауап бере алмайды. Бірақ ситуация кез-келген уақытта қайталанады. Нәтижесінде психологиялық білім мінез-құлқына әсер етеді.

Мінез-құлқының жоғары немесе төмен бейімделуі. Өз мінез-құлқын жөндеуде немесе туралауда көтеріліс бағдарын өз группасы талап етеді. Мінез-құлқы формасының түзелуі никотинмен, алкогольмен дәрі-дәрмектермен емес айрықша орындалатын бимен әуен мен осылар арқылы қозуы мен тежелуі психологиялық тұрғыдан қоғамға, ұжымға бейімделеді. Девиантты балалардың мінез-құлқының өз деңгейін байқап, мінез-құлқына көңіл бөліп, барлығын дұрыстауға әкеп тіреледі. Жан-жақты өз жетістігін өсіп келе жатқан кішілерді көргенде көп жақсы жаққа тырысады.

Үміттену оған көп емес жәй ғана басқаларға сабақ ретінде айрықша ойын талап етіп өз иелігіне шешеді. Бұл кезде ынталану, жету жеке басқа келіп тіреледі. Мұндай бейнедегі жасөспірім балалар бар уақыттары көріп жүрген заңсыз болып жатқан айрықша топтағы мұраға қалдырған материалдық жетістікке қол жеткізеді. Айналасынан жақсы лебіз алады, басқалармен кездеседі. Бұның барлығы жасөспірім балада өмірлік тәрбие қалыптастырады. Бірақ кей кезде іштей келеңсіздіктер болады. Оны педагогтар түсінеді және жаза біледі. Онымен араласу барысында өзінің керексіздігін, төмен бағалауы, өзіне деген сенімсіздік, толық емес білімі оған жақсы емес. Жаман ойлар басқа адамдардан туады. Алдын ала жасөспірімдер мен балаларда жеке мінез-құлқына психологиялық талап етіледі. Дұрыс адам ретінде қалыптасу үшін, оған дені сау, тазалық психо білім болғанын қалайды.

Міне, бүгінде жасөспірімдер мектепте де ең керектісін ала алмайды, себебі бос уақыттың көптігі жағдайына байланысты мінез-құлқы қалыптасады. Жасөспірім балаларға мектепте оған мүмкіншілік беріп, үлкендермен араласуында, себебі ол қызығу үшін, тереңіне үңіліп, керекті бағыт-бағдар жинайды. Өзінің ішіне үңіліп айналасына деген сүйіспеншілігі артып,

ҰСТАЗ бен ШӘКІРТ

қадірлі адамдарға өзінің жеке кезеңіне көңіл бөліп қандай болғысы келгендігінде, адамдармен араласып үлкен гуманистік ой түйсіндеуге көмектеседі, өз мінез-құлқын дұрыстайды. Балалар мен жұмыс істеу барысында «тәуекел топ» деген жақсы факторлар туып отырғаны ұзақ айтылады.

Айрықша рол қажет. Басты себепте педагогтар қараусыз балаларды және жасөспірімдерді зерттеуге алып, ашық-жарқындықпен сөйлесіп, ынтасыз, көңілсіздерді қарым-қатынасқа тарту. Қалып қою, өзінің керексіз, қорғансыздығы аяғында жалғыздық тудырады. Үлкендерге деген көзқарас назарға жат болып сыйсыз жаман болуы мүмкін.

Егер мұның бәрі дұрыс болса бір ойға келіп, жеке өмірге қызығушылығын арттырып баурап алуға болады.

Әлемдік көзқарас және бағалау кезінде этикалық және эстетикалық керексіз белсенділік балалармен жасөспірімдерде өзіндік сағын сындыруға апарады. Келеңсіз жағдайлар мінез-құлқына әлем өз белсенділігін бағаламау жатады. Басты ролде қалыс қалып қойған, бей-берекет, өз уақытын тиімсіз жіберетін балалар мен жасөспірімдерге педагогикалық, психологиялық және медициналық көмек көрсету қажет.

Баламен үнемі пікір алысу қажет, яғни барлық жерде сыйласуды үйрету керек. Ол айналасымен жұғыспай әртүрлі формалармен теріс мінез-құлық көрсетіп өзін төмендетуі мүмкін. Мұндай жағдайда білім ордасында, есік алдында, қарым-қатынас орындарда, үйде де және жанұяда, мінез-құлқын имандылыққа тәрбиелеу керек. Басқалармен қарым-қатынас жасағанда, адамдармен араласу кең

бостандықта социалды экономикалық жағдайда және мәдениеті факторларды ескере отырып қалыптасады. Үлкендермен жасөспірім арасында ұлттық дәрежеден аспау, мінез-құлқын имандылық деңгейде қатты ұстай білу өзін-өзі бағалай білу арқылы туындайды.

И.А.Невский, Л.С.Колесова эксперимент жүргізіп кейбір мектептерде кіреберісте өз ойларын айтуды сұрап жасөспірімдерге арналған заттар қойды.

Педагогтардың ойынша «жаман ойлы» баланың мінез-құлқын дұрыстау керек.

1. Қоғамдағы іс-әрекеттер.

— заң бұзу және жазасыз қалу.

— жұмыссыздық.

— мемлекеттік қолдау жоқ, жазасыз қылмыс.

— жас ұрпаққа ұлттық қолданудың жоқтығы.

— зорлық және қатыгездік әрбір әрекеттен кейін насихатты күшейту.

— Қазірден қалыс қалу, баланың физиологиялық және психологиялық денсаулығы құртуы және жасөспірімге көмек көрсетуі.

— толық ақысыз білім беру.

— жанұя құрылымы оның айнала-сындағылар.

— жанхяның толық еместігі.

— жанұяның материалдық жағдайы (кедейшілік, байлық).

— Ата-ананың мәдениетсіздігі.

— Жанхяның тәрбие стилі (баладан талап етушіліктің жоқтығы, ата-ана қатыгездігі, баланы еркіне қою).

— баланың терістігі.

— Баладан қанағаттанарлықтай талап ету.

— ата-ананың нашақор, алқаш болуы.

— Балаға психологиялық тұрғыда атүсті қарау.

III. Пайда болатын факторлар ортадағы ішкі өмірі. Ұстаздардың айтуы бойынша мұндай балалар жиі болады.

1. Тәрбие білімінің дұрыс еместігі, жаман мағынадағы жағдай. Шәкірттің жанұядағы, мектептегі ата-ананың шендері, баланың тәрбиесімен айналыспауы, қоғамдағы әрекетсіздігі, мұғалімнің пән мұғалімінің сабаққа терістігі, қанағатсыз орта, мектептің қалыс қалуы.

2. Мұғалімнің қабілетсіздігінен балаларға үлкен психологиялық ауытқудың пайда болуы.

3. Жаңа оқулықтардың бағалауы, түсініспеушілік яғни «неге және қалай үйрену».

4. Балаларға деген көзқарастың төмендеуі, мектептің ісі.

Аталып өткен факторлардың қоғамдық іс-әрекетке іштей керексіздігі балаға әсер етеді. Себебі педагогтар түсініп білу керек. Оларға керексіздікпен айналысу өзін төмен бағалау, сенімсіздік, білімсіздік, ыңғайсыздық. Басқалардың сыни көзқараспен қарап өз сезімін бағалай алмауы ситуациялық жағдайлардың шешімдері. Балаларда және жасөспірімдерде жеке басының мінез-құлқы қалыптасуы үшін психологияның психологиялық мінездермен көмектесуі керек.

Бұларды шешу үшін мектеп политикасын педагогикалық жағдайлар арқылы сыни көзқараспен білу керек. Мұны келесі жолдардан білуге болады.

1. Әртүрлі мінез-құлық балаларда жасөспірімдерде, ата-ананың қолында жүргендер.

2. Оқушылардың ойларын білу үшін анализдік және ата-аналардың оқып

жүргендердің мінез-құлқы.

3. Педагогикалық кадрларға дайындық. Балаларға алдын-ала айтып бағдар беріп психо техникалық стрестік жағдайды шешіп «мен концепциясын» салауатты, өмір салтын үйрету.

4. Тәуекелді факторлар мен психологиялық педагогикалық жағдайдың шешуін тауып отбасылық жағдайын толық білім алуын және т.б.

Жеке жасөспірімдердің мінез-құлқын жақсы бастау үшін көмектесу керек.

2.4. Девиантты балалардың мінез-құлық диагностикасы

Практикадағы мектептің диагностикалық мінез-құлқы әртүрлі болып келеді (сұраулы және шағын жасау). Бәрінен бұрын психологтар бұлардың этимологиялық жүріс-тұрысын анықтайды. Барлық сұрақтарға жауап беру арқылы:

Девиантты ма? қай түрі?

Мінез-құлқын жөндеуге болады ма?

Бұл жолға түсуге қандай себеп бар?

Қандай ситуациялық жағдай пайда болады?

Жасөспірім болып қалған ба? Әлде енді ме?

және т.б. жағдайды теріс құралдармен, методикалық кітапшалар мен түрлі тесттер мен арнайы жаттығулар мен және түрлі модельдермен. «Тәуекел топтар» бұл топтарды жұмыс істеу арқылы психологиялық мағлұматтар арқылы девиантты түрлерімен Д.Кеттелдің А.Е.Личконың және М.Люшердің тесттерімен анықтап көруге болады.

*Аударған:
Баймаханбетова Мөлдір.*